
УДК 81' 366.56 (045)

Наталія Ясакова

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

СТУПЕНЮВАННЯ РІЗНОВИДІВ СЕМАНТИКИ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ ЗА РІВНЕМ ОЗНАЧЕНОСТІ

У статті розглянуто ступенювання за означеністю репрезентованих в українській мові різновидів персональної семантики. З'ясовано, що перша й друга особи протистоять третій, оскільки їхня дейктична означеність зумовлена безпосереднім стосунком до комунікації, що не дозволяє реалізувати семантику неозначеності. Онтологічна означеність першої та другої осіб може лише нейтралізовуватись у разі вияву узагальнено-особової семантики. У межах третьої особи реалізується диференціація за означеністю другого рівня, де конкретним суб'єктам протистоять неозначені.

Ключові слова: персональність, категорія означеності / неозначеності, конкретно-особове речення, неозначено-особове речення, неозначено-предметне речення.

Мова має широкий арсенал засобів вираження різноманітних відтінків персональної семантики, поява яких зумовлена генетичною спорідненістю й активною взаємодією категорій персональності та означеності. Окремі питання мовної репрезентації персональних значень, пов'язані з вивченням природи займенників і дієслів, морфологічних і синтаксичних категорій, стилістичних особливостей тексту, висвітлено у багатьох працях українських граматистів [1; 5; 6; 10; 11; 12; 20; 21; 26; 27; 28; 33]. Проте взаємодія категорій персональності та означеності, зумовлене нею ступенювання репрезентованих на синтаксичному рівні різновидів персональної семантики досі не були предметом спеціального дослідження. Усвідомлення особливого зв'язку персональності із семантикою означеності у граматичній традиції найвиразніше виявилось у типології односкладних дієслівних структур, де означено-

© Н.Ю. ЯСАКОВА, 2015

особовим протиставляють неозначено-особові, узагальнено-особові й безособові речення. Проте поділ односкладних речень за семантичними параметрами, зокрема персональним статусом суб'єкта, а не структурними особливостями, слушно кваліфікують як вияв класифікаційної непослідовності [13 : 113]. Неозначеність особи діяча, його узагальнено-особовий характер виявляються і у двоскладному реченні, напр.: *Хтось вихопився з натовпу і прожогом побіг зупинити дзвонаря* (Б. Антоненко-Давидович); *Сидиш, бувало, де-небудь у запічку, — про тебе всі й забули, — а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш...* (С. Васильченко). Взаємодія категорій персональності та означеності не обмежується односкладними структурами. Хоч наявність або відсутність у реченні синтаксеми, що безпосередньо вказує на персональну належність суб'єкта, безумовно, впливає на характер вираженого значення, релевантними для творення різновидів персональної семантики є й інші чинники.

Мета статті — з'ясувати передумови взаємодії категорій персональності та означеності / неозначеності, її вияв у структуруванні персональності та класифікувати речення з неозначеним суб'єктом.

У структуруванні на найзагальнішому значеннєвому рівні, формуванні й функціонуванні різновидів персональності виявляється її глибокий зв'язок з поняттєвою категорією означеності / неозначеності. Персональна кваліфікація учасників описаної реченням ситуації є одним з аспектів їхньої характеристики за означеністю.

Семантична категорія означеності / неозначеності актуалізує та детермінує ім'я, виражає його одиничність в описуваній ситуації або належність до класу подібних йому феноменів [24 : 349]. У контексті функційної граматики В. Гладров потрактовує означеність / неозначеність як семантичну категорію, що виявляє врахування мовцем інформованості слухача про названий іменником об'єкт дійсності, та поле, що охоплює різнотипні формальні засоби для мовного втілення цих відношень. Вираження семантики означеності / неозначеності дослідник пов'язує з порядком слів і фразовою інтонацією, опозицією називного та родового, знахідного й родового відмінків, аспектуальністю, квантитативністю, функціонуванням неозначених і вказівних займенників [35 : 241–244]. У потрактуванні семантичної структури речення означеність / неозначеність розглядають як специфікатор, що реалізується в трьох різновидах: 1) означений (вказує на об'єкт дійсності, знайомий і мовцю, і, як уважає мовець, слухачеві), 2) специфікований (вказує на об'єкт дійсності, який, на думку мовця, не знайомий слухачеві), 3) неозначений (вказує на об'єкт дійсності, який не відомий ні мовцю, ні слухачеві) [22 : 332].

В українській мові як безартиклевій семантику означеності / неозначеності виражають різнорівневі мовні засоби, виявляється складна взаємодія іменних і дієслівних граматичних категорій у репрезентації суб'єкта як означеного, частково означеного чи неозначеного, реалізується тісний зв'язок означеності й інших семантичних категорій. За

словами І. Вихованця, категорія означеності / неозначеності «розсіяна» в різних сферах мови: в займенникових іменниках (**хтось, щось, усі, кожний**); у відмінковій системі — грамемах знахідного і родового відмінків; у синтаксичній структурі мови — так званих неозначено-особових реченнях [6 : 238]. Не маючи єдиного центру, ця категорія репрезентована і через процеси номінації, і на рівні функціонування іменника в актах комунікації. На думку польської дослідниці Н. Коциби, в українській мові категорія означеності, хоч і має досить широкий спектр вираження через лексичні засоби, міцно пов'язана з кожною конкретною мовною ситуацією [36 : 11]. Чи не єдиними формальними засобами, що містять сему означеності, мовознавець вважає вказівні та присвійні займенники [18 : 1].

Категорія означеності / неозначеності функціонує в тісній взаємодії з іншими референційними категоріями, посідаючи «центральне місце в полі референційних значень» [35 : 278]. Безпосередній стосунок семантики означеності / неозначеності до мовленнєвої діяльності людини, зокрема вияв у конкретних актах комунікації, та зорієнтованість на характеристику предметів (субстанцій) зумовлює її тісну взаємодію з персональністю — актуалізаційною категорією, що характеризує об'єкти дійсності за їхнім стосунком до комунікативної ситуації.

Персональність виступає одним із засобів реалізації загальнішої категорії означеності / неозначеності. «Категорія особи є впорядкованим набором засобів маніфестації детермінативної функції іменних груп, а саме — семантики означеності», — наголошує О. Кіклевич [17 : 11]. Кожен із трьох типів означеності референтних іменних груп учений прямо чи опосередковано пов'язує з певною персональною семантикою. Комунікативна означеність, на його думку, реалізується за допомогою третьої особи. Енциклопедична, що полягає в наявності у мовця стійкого образу референта, виявляється за допомогою власних назв, інколи займенника **я**, що дозволяє ідентифікувати особу завдяки аудіальному контактowi комунікантів. Ідентифікація в таких випадках відбувається завдяки упізнаванню голосу співрозмовника. Емпірична (дейктична) означеність, заснована на характеристиці референта за відношенням до комунікативного акту й учасників інформаційного обміну, пов'язана із займенниками першої та другої особи [17 : 2–11].

Структурування поняттєвої основи категорії персональності ґрунтується на розрізненні ступенів дейктичної та комунікативної означеності референта, його локалізації в орієнтаційному просторі мовця, центром, вихідним пунктом якого виступає **Я** самого мовця. У процесі комунікації у висловлюванні виявляється необхідна для референції індивідуалізація об'єктів через встановлення їхнього зв'язку з конкретним мовленнєвим актом [25 : 8–9]. Категорія персональності виступає інструментом вираження в мові означеності й одиничності об'єкта дійсності, отже, пов'язана також із указуванням на дискретність / недискретність простору.

На поняттєвому рівні поділ на особи є й ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий першій особі, мінімальний — третій. Друга особа характеризується більшою означеністю, ніж третя, проте не має властивої першій особі граничної одиничності, унікальності. Завдяки онтологічній відмінності в означеності трьох осіб репрезентовані в мові варіанти персональних значень сприймаються як елементи наскрізної осі ступенювання за означеністю.

Через тісну продуктивну взаємодію категорій означеності й персональності, важливість реалізованих суб'єктом функцій референції та індивідуалізації, виразну протиставленість персональних значень за ступенем означеності різновиди семантики персональності розглядають у межах однієї бінарної категорії персональності / імперсональності. Ю. Степанов співвіднесення суб'єкта речення з якимось предметом у зовнішньому світі (референтом) і визначення ступеня його виділеності (окремішності) в просторі й часі пов'язує зі специфічною семантичною мовною категорією особовості / безособовості, яка має градаційний характер. Для індоєвропейських мов Ю. Степанов визначає таку градацію речень за типом суб'єкта: 1) з суб'єктом «я» (*Я розмовляю*); 2) індивідом-особою, крім «я» (*Хлопчик розмовляє*); 3) індивідом не-особою (*Камінь упав*); 4) означеною кількістю індивідів-осіб або не-осіб (*Усі прийшли; Усі камені впали*); 5) неозначеною кількістю індивідів-осіб або не-осіб (*Курчат рахують восени; Там щось сиплеться*); 6) означеним за просторово-часовими межами явищем внутрішнього і зовнішнього світу (*Мене нудить; Сьогодні зранку дощить*); 7) неозначеним за просторово-часовими межами явищем природи (*Холодно; Темно; Погано*) [32 : 272–273].

Взаємозв'язок семантики персональності й означеності, їхній градаційний характер виявилися в потрактуванні дієслівних категорій. В. Русанівський констатував, що порівняно невеликій групі імперсональних дієслів, які у своєму основному значенні не співвідносні з яким-небудь конкретним виконавцем, протистоять більшість слів цієї частини мови, які є персональними, а між персональністю й імперсональністю «лежить досить широка перехідна смуга, в якій можна виділити зони неозначеності й узагальненості суб'єкта» [7 : 126]. На думку мовознавця, неозначений суб'єкт в українській мові може виражатись лексично, граматично і лексико-граматично. Усунення займенникових іменників **хтось**, **щось** перетворює лексичну невизначеність у граматичну, яка в деяких випадках може «зливатися з безособовістю» [1 : 214]. Граматичну неозначеність виражає дієслово у формі третьої особи однини теперішнього або майбутнього часу або однини минулого часу (*шарудить у лісі, шаруділо в лісі*), третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу (*косять сіно, коситимуть сіно*), множини минулого часу (*листа написали*), предикативними формами на **-но**, **-то** (*листа написано*), рефлексивною формою дієслова в середньому роді однини минулого часу або в третій особі однини теперішнього / майбутнього часу (*поливалося регулярно, бралось на сміх*). Лексико-граматичним способом

вираження неозначеності суб'єкта В. Русанівський вважає представлення в спонтанному мовленні доповнення «неозначено-особового дієслова, що виступає в третій особі множини теперішнього / майбутнього часу або множини минулого часу займенником **вони**, що в даному контексті не стосується жодного суб'єкта», напр.: *що вони в ньому знаходять; що вони там збудували* [1 : 214–215].

Ступенювання персональних значень за рівнем означеності є необхідним компонентом цілісного дослідження функційно-семантичного поля персональності. У типології персонального дейксису О. Бондарка основним є розрізнення конкретного та неконкретного дейксису з подальшим поділом на підтипи. У сфері конкретного дейксису виокремлено власне особовий і предметний, неанафоричний і анафоричний, ситуативно актуалізований і ситуативно неактуалізований дейксис. Неконкретна персональна семантика, за О. Бондарком, реалізується у двох різновидах — неозначено-особовому та узагальнено-особовому [34 : 8–9].

Проблема загального градування персональної семантики суб'єкта за рівнем означеності вимагає розв'язання і для встановлення специфіки окремого різновиду персонального значення. В. Гак, аналізуючи неозначено-особовість з погляду змісту й способів вираження, використовує запропоновану В. Виноградовим типологію особових значень дієслівних форм [3 : 373–390] і пропонує вирізняти такі етапи процесу узагальнення й усунення особи діяча: 1) конкретно-особовий суб'єкт (з внутрішньою градацією від одиничності до множинності); 2) сукупний суб'єкт (*ми з тобою*); 3) збірний суб'єкт (*група студентів*); 4) неозначено-особовий суб'єкт (*стукують*); 5) узагальнено-особовий суб'єкт; 6) неозначено-вказівний суб'єкт (*це*); 7) усунений суб'єкт (*стукає*); 8) безособовість (безсуб'єктність: *світає*) [8 : 86].

Розмежування типів персональних значень суб'єкта за рівнем означеності та тих видів суб'єктної семантики, що мають іншу природу, потребує чіткого розуміння опозиції особовість / безособовість. Г. Золотова запропонувала переглянути традиційне протиставлення особових речень на зразок *Він не працює* безособовим *Світає*, *Йому не працюється* за ознакою наявності / відсутності підмета в називному відмінку. Якщо означено-особовість, неозначено-особовість і узагальнено-особовість — це способи представлення суб'єкта, варіанти особового суб'єкта, то безособовість як значення мимовільності, неконтрольованості дії є характеристикою відношення між предикативною ознакою та її носієм з певного погляду, — підкреслює науковець [15 : 120]. Назву «безособові» щодо деяких дієслів (*нудить*, *смеркає*) можна виправдати відсутністю в них парадигми особи, але речення як мовномисленнєвий акт не може відбутися без приписування ознаки її носієві, без установаження особових співвідношень, отже, не може бути безособовим. Граматична специфіка так званих безособових речень полягає в структурно-семантичній маркованості інволютивного стану. І названий, і неназваний інво-

люнтивний суб'єкт може сприйматися як означений, неозначено-особовий або узагальнено-особовий [16].

У диференціації різних типів неозначеного суб'єкта для Г. Золотової принциповим є розрізнення особових і предметних носіїв предикативної ознаки, оскільки в російській мові для них характерна відмінна мовна репрезентація. Опозиція особовий / предметний суб'єкт виявляється в тому, що реченням із суб'єктом першого типу властива особова парадигма, натомість речення з предметним суб'єктом мають тільки одну форму третьої особи. Речення із особовим суб'єктом можуть виступати в означено-особовому, неозначено-особовому й узагальнено-особовому варіантах, а предметно-суб'єктні мають тільки варіант неозначено-предметної семантики [15 : 119, 146]. Реалізацію вказаних варіантів пов'язано із синтаксичною значимістю неназваного суб'єкта, який свідчить про «константне змістове прирошення в суб'єктних модифікаціях речення і системний зв'язок з вихідною моделлю» [14 : 114].

У сприйнятті людини референтна означеність / неозначеність пов'язана не лише з персональною належністю, а й із кількісною означеністю / неозначеністю й агенсивністю/дезагенсивністю суб'єкта, що, зокрема, виявляють і наведені градації. Найприроднішою роль суб'єкта є для чітко означеного активного діяча, яким людина вважає насамперед себе. Не випадково за здатністю виконувати функцію суб'єкта в індоєвропейському реченні іменам приписують певну ієрархію: лексеми, що позначають осіб / людей загалом / тварин / рослини / речі / абстрактні об'єкти [31 : 15]. У цій ієрархії, як і ступенюванні персональних типів суб'єкта за означеністю, виявляється стрижнева риса мови — орієнтування на людину: і як мовця, і як головну дійову особу світу [15 : 5].

Я-суб'єкт є тим компонентом градаційного ряду, який поєднує максимальну референтну й кількісну означеність. Його означеність співвідноситься з активною мовленнєвою дією і є чинною для певної комунікативної ситуації. Через максимальну означеність Я-суб'єкта у реченні він не потребує відповідного маркера, хоча в монологічному тексті від першої особи займенник можуть супроводжувати означення або прикладка, яка називає мовця і приховано виражає другорядну предикацію [27 : 4–5], напр.: *Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентався по світі* (М. Коцюбинський); *Я, конопський сотник, та й не знаю, що мир погиба?* (Г. Квітка-Основ'яненко). Такі уточнення, проте, не змінюють дійктичної означеності Я, стосуючись інших характеристик позначуваного цим словом денотата.

Дейктична означеність Я-суб'єкта не залежить від форми його мовної репрезентації: за допомогою тільки відповідного займенникового іменника, тільки особової форми дієслова або одночасного використання цих засобів, напр.: *О, я вірю, без краю вірю в тебе, Сине Божий, та я не вірю в себе!* (Леся Українка); *Я дививсь — і німів, і прощавсь — і прощатись не міг* (А. Малишко); *Виглядаю долю довгожданну, а не діжду — вибуду із*

гри (В. Стус). Якщо персональний статус суб'єкта виражається напівла-
тентно, через морфологічну форму дієслова, яка виступає носієм цілої
низки граматичних значень, зокрема й семантики особи, унікальна ін-
дивідність Я-суб'єкта не акцентована, проте не підлягає сумніву.

Як належний до широкої сфери не-Я Ти-суб'єкт позбавлений онто-
логічної унікальності, властивою Я-суб'єкту. Проте його залученість до
комунікації, що передбачає потенційну мовленнєву активність, зумов-
лює вищий рівень означеності порівняно з Він-суб'єктом. Їхній нерів-
норядний статус демонструє відмінна взаємодія категорій персональ-
ності й означеності в межах другої та третьої особи. Якщо для другої
особи характерна нейтралізація референтної означеності з творенням
генеративної семантики, третій властивий широкий спектр персональ-
ної семантики, пов'язаний із різними видами неозначеності. Як і пер-
шій особі, другій властива однозначність референції в кожному комуні-
кативному акті. Незважаючи на спосіб мовного вираження, суб'єкт
другої особи також не втрачає означеності. Зокрема, поширена у спо-
нукальних реченнях відсутність на формально-граматичному рівні по-
казника другої особи не свідчить про неозначеність їхнього суб'єкта,
напр.: — *Церемоніальним маршем!.. — пролунала команда* (О. Довженко); —
Мотор! — знову гукнув режисер, і це прозвучало, як «Вогонь» (Г. Тютюн-
ник); — *До зброї! — скомандував Шурабура до козаків охорони...* (Б. Анто-
ненко-Давидович). Семантика другої особи є обов'язковим складником
імперативів. Компонентом пропозиції всіх імперативних висловів є
суб'єктна функція адресата мовлення.

За здатністю вказувати на неозначений суб'єкт третя особа проти-
стоїть першій і другій. Д. Лайонз, відзначивши цю особливість, так по-
яснив її природу: тимчасом як мовець і слухач наявні в складі будь-якої
ситуації, інші згадувані особи та предмети не тільки можуть бути від-
сутніми в самій ситуації висловлювання, але й залишатися неідентифі-
кованими. Це означає, що категорія третьої особи може поєднуватися
з такими іншими категоріями, як «означений» або «неозначений»,
«близький» або «далекий» (при цьому категорія «близькості» визнача-
ється через вказівку на учасників ситуації) [19 : 292].

Референтність суб'єкта третьої особи залежить від особливостей
денотата, наявності чи відсутності в мовця достатньої інформації для
означення суб'єкта і комунікативних намірів мовця, який обирає спо-
сіб його вербалізації. Для традиційної граматики характерна відмінна
кваліфікація семантично споріднених речень із неозначеним суб'єктом
третьої особи, що зумовлено залученням до розмежування реченнєвих
типів не тільки семантичного, а й морфологічного критерію, врахуван-
ням відмінностей, що виявляються на формально-граматичному рівні.
Термін «неозначено-особові» вживають щодо односкладних речень із
дієслівним предикатом у формі множини теперішнього, майбутнього
часу або множини минулого часу, напр.: *С а х н о Ч е р н я к. А вас оце
отак і повезуть?! П а в л ю к. Отак і повезуть. І привезуть. І стратять*

(Л. Костенко); *У газетах пишуть про насильство, відсутність медикаментів і продовольства в районах, що потрапили під контроль бойовиків* (День, 18.06.2014). У типології двоскладних речень такі характеристики суб'єкта, як неозначеність або особовість, не використовують. Інші односкладні речення схожої семантики, головний член яких не має афіксів, що характеризували б особу суб'єкта дії чи стану, розглядають серед безособових односкладних, хоч і відзначають наявність неозначено-особової семантики [2 : 10; 9 : 116; 30 : 15; 29 : 200; 33 : 251]. Пор.: *Роботу покинуто* (М. Коцюбинський); *Податки вигадувано такі, що соромно їх і називати* (П. Загребельний); *.. мов сорока на хвості розносить щоразу, яка цього вечора та юшка заварювалась, яку рибу Ягор требушив і які клалось приправи* (О. Гончар); *Доки в хаті варилося й смажилось, чоловіки час від часу виходили з двору до машини...* (Г. Тютюнник). С. Єрмоленко вбачає семантику неозначеної особи і в інших односкладних реченнях, де головний член — модальне дієслово та інфінітив, у двоскладних пасивних конструкціях, які називають дію-стан, редукуючи, усуваючи суб'єкта дії, але увиразнюючи суб'єкта стану, напр.: *Треба збирати лікарські рослини; Розчинність вимірюється...; Зображення регулюється...* [10 : 66–67].

Найширшою групою неозначено-особових структур постає в концепції Г. Золотової. На її думку, неозначено-особове значення за неназваної особи-агенса властиве в російській мові не тільки дієслівним реченням із неназваним підметом, а й реченням різноманітної структури з неназваним через незнання або через непотрібність агенсом будь-якої можливої позиції. До однієї семантичної групи науковець зараховує речення не тільки відмінні за структурою, але й достатньо віддалені за семантичними показниками, напр.: *Лошади поданы; Послано за отцом; Здесь производится продажа дров; Шум, хохот, беготня, поклоны* (О. Пушкин); *Шаги в сенцах...* (М. Шолохов). До аналізу залучено й текстові уривки, де описано дії осіб, яких не бачить мовець. Г. Золотова доходить висновку, що за допомогою різноманітних засобів — девербативів, зворотного стану, метонімічного представлення особи та дії — «досягається необхідний комунікативно-стилістичний ефект неозначено-особового значення» [15 : 108–109].

На нашу думку, зарахування речень до групи неозначено-особових можливе за умови суб'єктності особової семантики. Хоч девербативи зберігають основні семантичні характеристики вихідних дієслів, зокрема асоціюються з особовою дією, їхнє функціонування як предикатів не тотожне дієслівному. Властиве іменникам категорійне значення предметності нівелює наявну у вихідному дієслові здатність репрезентувати суб'єктно-предикатні відношення. У реченнях на зразок *Сміх; Тупіт; Розмови* особова семантика є другоплановою, у фокусі предикації перебуває не особовий суб'єкт і його дія, а статичне, опредмечене зображення дії. Отже, провідним виступає значення предметності. Так само немає підстав зараховувати до неозначено-особових структури з

дієприкметниковим предикатом, що формально-граматично узгоджується з іменником у суб'єктній позиції, напр.: *Документи оформлені; Стіни пофарбовані*. Таким реченням властивий предметний суб'єкт стану, а не особовий суб'єкт дії. Натомість речення з предикативами на **-но, -то**, хоч і в модифікованому вигляді, зберігають значення особового суб'єкта дії. Напр.: *В Одесі дев'ять міських пляжів* (Л. Костенко); *Світ густою смолою передум, перезла, перемсти* (В. Стус).

Не можна визнати неозначено-особовими й ті речення, де функцію предиката виконують одиниці зі значенням психічного і фізичного стану людини, стану з модальним відтінком необхідності, які в сучасному мовознавстві кваліфікують як аналітичні дієслова [5 : 294–297]. Навіть за відсутності відповідної синтаксеми суб'єкт речення ідентифікується однозначно як особовий, якщо стан, названий предикатом, властивий тільки людині, напр.: **радісно, жаль, соромно, лячно, потрібно, бажано, варто** тощо. Оскільки такі предикати не мають граматичних показників особи, а носієм стану може бути будь-яка з трьох осіб, суб'єкт у реченні часто експліковано спеціалізованою синтаксемою, напр.: *Чого мені тяжко, чого мені нудно..?* (Т. Шевченко); *Стало мені шкода худоби...* (І. Нечуй-Левицький); — *Тобі часом не треба прибиральниці?* (Б. Антоненко-Давидович); *Сьогодні Гаврилові радісно* (М. Матіос). Речення з аналітичними предикатами стану, що не мають при собі лексично вираженого суб'єкта стану, І. Вихованець вважає неповними (згорнутими) [4 : 100]. Коли позиція суб'єкта стану не заповнена, його носій зрозумілий з контексту чи ситуації мовлення, напр.: *Маланка тремтіла. — Йди спати, — сердивсь Андрій. — Страшно, Андрію* (М. Коцюбинський) — мені страшно; *Елька дала волю сльозам [...] Було шкода себе, але й дядька Ягора теж стало шкода* (О. Гончар) — їй шкода. Навіть тоді, коли суб'єкт не може бути встановлений точно, до кола носіїв стану мовець зараховує себе, а реченням властива не так неозначеність суб'єкта, як узагальненість значення, напр.: *Тяжко-важко вік свій коротати У незнання сумерці німім...* (І. Франко); *І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Л. Костенко). Пор.: *Треба поважати старших — Усім треба поважати старших; Гріх сміятись із хворого — Будь-кому гріх сміятись із хворого*.

Онтологічна віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів. Інваріантне значення третьої особи реалізується у функційних варіантах конкретно-особової і неозначено-особової семантики. Для конкретно-особового значення третьої особи характерна наявність у реченні суб'єктної синтаксеми, а в разі її відсутності можливість встановлення назви діяча з контексту чи ситуації мовлення, напр.: *А дочка не дуже-то й слухає матері: загне голову, як муштровий кінь, та й вийде з кімнати* (Марко Вовчок); *Лаврінові похололо в грудях. Уже поспішаючи, засунув руку під кожух, намацав на перев'язі ладунку й потягнув до себе* (Ю. Мушкетик). Незаповненість

позиції суб'єкта в конкретно-особових реченнях не має особливого змістового навантаження, їхня структурна неповнота не свідчить про особливі характеристики суб'єкта. Внутрішня диференціація конкретно-особових речень за ступенем референтної означеності суб'єкта не спричиняє появи синтаксичних структур, спеціалізованих на вираженні його окремих типів. Назви суб'єкта можуть стосуватися різноманітних денотатів — одного чи кількох об'єктів у спільному полі зору комунікантів, абстрактної множини всіх потенційних референтів, — однак їхній характер не впливає на синтаксичну організацію речення, пор.: *Учень розгорнув книгу; Цей учень спізнився; Усі учні зібрались у класі; Якийсь учень забув олівець; Учень має слухати вчителя.* Для синтаксичного оформлення конкретно-особових речень нерелевантною є і належність суб'єкта до категорії осіб чи предметів: *Дівчина співає — Вітер співає; Дитина впала — Краплина впала.*

У вираженні дій та станів неозначеного суб'єкта незаповненість суб'єктної позиції має принциповий характер, а тип синтаксичної організації речень корелює з особовим чи предметним статусом діяча. Якщо неозначений суб'єкт вербалізовано, центром експлікації семантики персональності виступає суб'єктна синтаксема, виражена відповідним займенником, напр.: *Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи то мряка* (М. Коцюбинський); *Хтось сів у траві поруч Сірка* (Ю. Мушкетик). У разі відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються специфічні функційні варіанти семантики третьої особи (неозначено-особовий і неозначено-предметний), які репрезентовані в українській мові спеціалізованими синтаксичними структурами. Неозначено-особова семантика реалізується в конструкціях кількох типів.

1. Речення, в яких відповідний статус суб'єкта виражено через взаємопов'язані граматичні категорії особи та числа, зокрема значення третьої особи множини, напр.: *Перед кумира Везуть возами ладан, мірро, Женуть гуртами християн У Колізей* (Т. Шевченко); *Ще не засвітили ліхтарів* (В. Шевчук). Такі конструкції традиційно називають неозначено-особовими.

2. Речення, в яких предикат позбавлений граматичних показників особи. У таких реченнях особовість і неозначеність суб'єкта неактуальні для мовця, натомість акцентовано результативність дії, її багатократність, численність виконавців, напр.: *Чоловіка Ганчиного вбито на фронті* (Є. Гуцало); *По найліпших ресторанах міста [...] їлося й пилося, як останнього, перед страшним судом, дня* (В. Кожелянко). Повна нейтралізація суб'єкта дії та стану на формально-граматичному рівні властива реченням із предикатами результативного стану на **-но**, **-то** та безособовими дієсловами, утвореними від особових за допомогою постфікса **-ся**, напр.: *Картоплю вибрано, либонь, учора звечора...* (Г. Тютюнник); *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді* (П. Загребельний). Хоч предикати позбавлені граматично навантажених афіксів, що ха-

рактизували б суб'єкта дії чи стану, на власне семантичному рівні вони виявляють виразний зв'язок із суб'єктом-особою.

3. Речення, в яких предикат теперішнього / майбутнього часу або середнього роду минулого часу, що характерна для репрезентації дій предметних суб'єктів, виражає дію невідомої особи, напр.: *Грюкнуло дуже прикладом у двері, ще* (А. Головка); *А-а-а! — горлало десь угорі* (В. Шевчук). Такі структури властиві тільки розмовно-побутовому й художньому мовленню. Завдяки семантичній специфічності вони є виразним стилістичним засобом. Нечіткість суб'єктної семантики, слабе розмежування особового і неособового дозволяє передати найзагальніше сприйняття мовцем певної ситуації дійсності, напр.: *Парад був грандіозний. Лопотіло і майоріло, гуло і рехло* (Л. Костенко). Письменник може зобразити ситуацію очима одного з персонажів, який дезорієнтований у темряві, перебуває у приміщенні, за межами якого реалізується дія невідомого суб'єкта тощо. Читач з відстороненого спостерігача ніби перетворюється на безпосереднього учасника подій, напр.: *І в одну мить видалось мені, що на це ім'я, найменшого сина, мов би застогло і шепотом відгукнулося, кроків за два чи три в сторону* (В. Барка); *За дверима затупотіло* (І. Багрянний).

Окрім речень, де суб'єктна синтаксема виражена неозначеним займенниками *щось, що-небудь, хтось-що* і под., семантика неозначено-предметного суб'єкта реалізується у структурах із неverbалізованим суб'єктом і дієслівним предикатом у формі третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини минулого часу. Саме граматичне значення однини маркує неозначено-предметний суб'єкт на відміну від граматичного значення множини, властивого предикатам неозначено-особових речень, персональний статус суб'єкта яких виражений на формально-граматичному рівні. Пор. *У дворі насипало снігу — У дворі насипали снігу; Бійця поранило в ногу — Бійця поранили в ногу*. Опозиція граматичних значень однини і множини не релевантна для ідентифікації тільки невідомих суб'єктів у тих нечисленних випадках, коли дієслівний предикат у формі однини виражає особову дію.

Відмінні види неозначено-предметної семантики реалізуються в конструкціях одного структурного типу, в яких предикатами виступають одноособові дієслова або функційно-одноособові дієслова, напр.: *...Штурмі на цукроварні одбило пальці* (Г. Косинка); *...в Радогості ще палало...* (П. Загребельний); *...люблю, коли лоскоче нерви* (В. Шевчук); *Обвидніло* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Надворі смеркало й сутеніло* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, в межах третьої особи реалізуються різні способи мовної репрезентації денотативно відмінних неозначених суб'єктів. За ступенем означеності займенникові у функції суб'єкта протиставлений суб'єктний нуль неозначено-особових речень. Ще більша неозначеність суб'єкта властива неозначено-предметним реченням із неназваним суб'єктом [23 : 79–80].

Ступенювання за означеністю репрезентованих в українській мові різновидів персональної семантики не має лінійного характеру. Перша й друга особи протистоять третій, оскільки їхня дійктична означеність зумовлена безпосереднім стосунком до комунікації, що не дозволяє реалізовувати семантику неозначеності. Онтологічна означеність першої та другої особи може тільки нейтралізовуватись у разі вияву узагальнено-особової семантики. У межах третьої особи реалізується диференціація за означеністю другого рівня, де конкретним суб'єктам протистоять неозначені. За відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються специфічні функційні варіанти семантики третьої особи (неозначено-особовий і неозначено-предметний), які репрезентовані в українській мові спеціалізованими синтаксичними структурами. Неозначено-особова семантика втілюється в конструкціях трьох типів: 1) речення, у яких відповідний статус суб'єкта реалізується через взаємопов'язані граматичні категорії особи та числа, зокрема значення третьої особи множини (такі конструкції традиційно називають неозначено-особовими); 2) речення, у яких предикат позбавлений граматичних показників особи (структури з предикатами результативного стану на **-но**, **-то** та безособовими дієсловами, утвореними від особових за допомогою постфікса **-ся**); 3) речення, де предикат у формі третьої особи однини, що характерна для репрезентації дій предметних суб'єктів, виражає дію невідомої особи. Відмінні типи неозначено-предметної семантики реалізуються в конструкціях одного структурного типу, де предикатами виступають одноособові або функційно-одноособові дієслова

1. *Безпояско О.К.* Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.
2. *Болюх О.В.* Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Болюх. — К., 1992. — 16 с.
3. *Виноградов В.В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. — М. : Высшая шк., 1986. — 640 с.
4. *Вихованець І.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
5. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. — К. : Унів. вид-во „Пультари”, 2004. — 400 с.
6. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
7. Граматика чеської мови / [Й.Ф. Андреш, Т.І. Матвієнко, Г.І. Неруш, О.Л. Паламарчук та ін.] ; АН України. Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні. — К. : Наук. думка, 1992. — 374 с.
8. *Гак В.Г.* Языковые преобразования / В.Г. Гак. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. — 768 с.
9. *Городецька В.А.* Деякі спостереження над партиципним класом односкладних речень української мови / В.А. Городецька // Проблемні питання синтаксису : [зб. наук. праць / відп. ред. Н.В. Гуйванюк та ін.]. — Чернівці : ЧДУ, 1997. — С. 116–119.

10. *Єрмоленко С.Я.* Синтаксис і стилістична семантика / С.Я. Єрмоленко. — К.: Наук. думка, 1982. — 207 с.
11. *Загнітко А.П.* Аналітизм у системі дієслівних категорій / А.П. Загнітко // Мовознавство. — 1993. — №1. — С.25–32.
12. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонДУ, 1996. — 437 с.
13. *Золотова Г.А.* Категория лица в синтаксическом аспекте / Г.А. Золотова // Исследование по славянской филологии: сборник, посвященный памяти академика В.В. Виноградова. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1974. — С. 109 — 116.
14. *Золотова Г.А.* Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова ; под общ. ред. д. ф. н. Г.А. Золотовой. — М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 1998. — 528 с.
15. *Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. — [3-е изд.] — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 368 с.
16. *Золотова Г.А.* Понятие личности / безличности и его интерпретации / Г.А. Золотова // Russian Linguistics — 2000. — Vol. 24. — p. 103–115.
17. *Киклевич А.* Персональность и другие семантические категории [Електронний ресурс] / А. Киклевич. — Режим доступу: http://pracownicy.uwm.edu.pl/aleksander.kiklewicz/kategoria_osoby.pdf
18. *Коциба Н.* Семантична функція як засіб вираження категорії означеності в англійській та українській мовах [Електронний ресурс] / Наталя Коциба. — Режим доступу: <http://www.domeczek.pl/~natko/papers/Partenit2006NK.pdf>
19. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику / Джон Лайонз ; [пер. с англ. яз. под. ред и с предисл. В.А. Звегинцева]. — М. : Прогресс, 1978. — 543с.
20. *Матвіяс І.Г.* Синтаксис займенників в українській мові / І.Г. Матвіяс. — К. : Видавництво АН УРСР, 1962. — 131 с.
21. *Мірченко М.В.* Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М.В. Мірченко. — Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. — 340 с.
22. *Мустайоки А.* Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / Арто Мустайоки. — М. : Языки славянской культуры, 2006. — 512 с. (Studia philologica).
23. *Никитина Е.И.* Субъектные нули и перцептивный модус (к вопросу о выражении категории эвиденциальности в русском языке) / Е.И. Никитина // Вопросы языкознания. — 2013. — № 2. — С. 69–82.
24. *Николаева Т.М.* Определенности / неопределенности категория / Т.М. Николаева // Языкознание. Большой энциклопедический словарь ; гл. ред. В.Н. Ярцева. — [2-е изд.] — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — С. 349.
25. *Падучева Е.В.* Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е.В. Падучева. — М. : Едиториал УРСС, 2002. — 288 с.
26. *Ожоган В.* Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / Василь Ожоган. — К. : Ін-т української мови НАН України, 1997. — 231 с.
27. *Плющ М.* Референційні аспекти семантики займенників / Марія Плющ // Проблемні питання синтаксису : [зб. наук. праць / відп. ред. Н.В. Гуйванюк та ін.]. — Чернівці : ЧДУ, 1997. — С. 3 — 6.
28. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова / В.М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1971. — 315 с.
29. *Синявський О.* Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Львів : Українське видавництво, 1941. — 363 с.
30. *Смеречинський С.* Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. — Х. : Рад. шк., 1932. — 283 с.
31. *Степанов Ю.С.* Индоевропейское предложение / Ю.С. Степанов. — М. : Наука, 1989. — 248 с.

32. Степанов Ю.С. Личности / безличности категория / Ю.С. Степанов // Языкознание. Большой энциклопедический словарь ; гл. ред. В.Н. Ярцева. — [2-е изд.] — М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. — С. 272–273.
33. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
34. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / [А.В. Бондарко, Т.В. Булыгина, Н.Б. Вахтин и др.] ; отв. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 1991. — 670 с.
35. Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / неопределённость / [А.В. Бондарко, В. Гладков, И.Б. Долинина и др.] ; отв. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 1992. — 304 с.
36. Kotsyba N. O wykładnikach semantycznej kategorii określoności w ukraińskiej frazie nominalnej (aspekty kognitywne) [Электронный ресурс] / N. Kotsyba. — Режим доступа: http://www.domeczek.pl/~natko/papers/Ukr_NP_Frankivsk.pdf

Статтю отримано 03.04.2015

Natalia Yasakova

National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv

THE SUBORDINATION OF VARIETIES OF PERSONALITY SEMANTICS FOLLOWING THE LEVEL OF DEFINITION

This article deals with the subordination of varieties of personality semantics represented in Ukrainian language following their definition. It was found that the first and the second persons are opposite to the third person because their deictic definition is caused by a direct relationship to communication that does not allow implementing the non-definition semantics. Ontological definition of the first and the second person can be neutralized only in the event of determination of generalized-personal semantics. Within the framework of the third person, differentiation following the second level definition is realized when the specific subjects are opposed to the undefined ones. In the event of absence of subjective syntaxeme, specific functional variants of the third person semantics are formed on the syntax level (undefined-personal and personal-subjective) that are represented in the Ukrainian language by specialized syntactic structures. Indefinite-personnel semantics are implemented in the construction of three types: 1) sentences where the appropriate status of the subject is realized through inter-related grammatical categories of the number of persons, including third-person plural values (such constructions are traditionally called indefinite-personal); 2) sentences where the predicate is devoid of grammatical parameters of the person as the personality and the non-definition of the subject are irrelevant for the speaker, while the efficiency of the action, its polyvalence, the multitude of performers are accentuated (sentences with predicates on effective state ending with *-но*, *-то* and impersonal verbs formed from the personal ones using the postfix *-ся*); 3) sentences where the predicate is in the form of the third person of singular, which is typical for the representation of actions of subject entities, expresses an action of an unknown person. Various types of indefinite-subject semantics are implemented in the constructions of one structural type, where the role of the predicates is played by the one-person verbs or the functional-one-person verbs.

Key words: individuality, category of definition/non-definition, specific-personal sentence, indefinite-personal sentences, indefinite-substantive sentence.